

SPIS TREŚCI

Wstęp *Jadwiga Lipińska* 7

Trzcinka i ryłcem *Monika Dolińska* 10

Ekwipunek pisarza:

  czym i na czym pisano 12

Język egipski 15

Struktura pisma egipskiego 17

Początki pisma 22

Różne wersje pisma 26

Klasyczny egipski system pisma 28

Zawód – pisarz 30

Nauka 31

Pisarz w sztuce 34

Zapomniane, przeinaczone, odczytane:

  od Diodora do Champolliona 36

Zaranie dziejów, zaranie pisma.

Inskrypcje okresu Starego Państwa

Joanna Popielska-Grzybowska 41

Inskrypcje hieroglificzne 43

  Inskrypcje królewskie 43

  Inskrypcje prywatne 58

Listy ofiar 70

Teksty hieratyczne 71

  Archiwa 71

  Figurki złorzeczące 72

Listy 73

  Listy do żywych 73

  Listy do zmarłych 78

Między Memfis a Tebami.

Literatura okresu Średniego Państwa

Jadwiga Lipińska 82

Opowiadania 83

Nauki, lamentacje, dialogi 91

Utwory poetyckie – hymny, pieśni

  i modlitwy 105

Teksty Sarkofagów 110

Inskrypcje królewskie 114

Teksty osób prywatnych 117

Złorzeczenia 123

Literatura imperium

Piotr Laskowski 125

- Inskrypcje hieroglificzne 128
  - Inskrypcje królewskie 128
  - Inskrypcje prywatne 134
  - Królewskie inskrypcje grobowe 137
- Teksty hieratyczne 139
  - Teksty literackie 139
  - Papirusy „naukowe”, magiczne, wróżebne 177
  - Teksty grobowe – Księga Umarłych 188
  - Wioska robotników 190
  - Papirusy administracyjne 192

Egipskie piśmiennictwo Epoki Późnej

Tomasz Markiewicz 194

- Inskrypcje hieroglificzne 198
  - Pseudoepigrafy 198
  - Inskrypcje królewskie 201
  - Inskrypcje prywatne 203
  - Inskrypcje świątynne 207

- Teksty hieratyczne i demotyczne 208
  - Utwory literackie 208
  - Papirusy naukowe i podręczniki 227
  - Teksty pogrzebowe i grobowe 239
  - Papirusy dokumentarne 242

Aneks: najważniejsze teksty zachowane na papirusach i ostrakonach *Monika Dolińska* 247

Słowniczek egipskich bóstw, terminów i częściej spotykanych określeń 255

Tablica chronologiczna 260

Bibliografia 266

Spis ilustracji 270

Przypisy 273

ZAWÓD – PISARZ

Widoczna w całej cywilizacji egipskiej wszechobecność pisma mówi nam wiele o znaczeniu ludzi umiejących się nim posługiwać – a więc przede wszystkim pisarzy. To pisarze umożliwiali działanie rozgałęzionej administracji scentralizowanego państwa. Bez ich mrówczej pracy rozkazy faraona nie docierałyby do najdalszych zakątków Deltę czy oaz, weziry nie dostawałyby codziennych raportów o postępach prac, nie byłoby komu ocenić wysokości zbiorów ani wyliczać należnych podatków. Każdy dział administracji zatrudniał odrębną kategorię pisarzy, np. skarbowych, wojskowych, floty itd. W świątyniach działali pisarze świątynni i kapłani-lektorzy. Byli też specjaliści od rachunków. Tworzący kolejną grupę rysownicy konturów nanosili na ścianę obrysy znaków, które następnie artyści i rzemieślnicy malowali lub rzeźbili. Nie wszyscy pisarze rozumieli każdy rodzaj pisma i umieli się nim posługiwać – niewątpliwie większość znała pismo kursywne, ale mało kto potrafił odczytać, a tym bardziej pisać hieroglify. Rozróżniano więc „pisarzy archiwum” i „pisarzy boskich zwojów”, zapewne pisanych hieroglifami.

Archiwum z dokumentami hieratycznymi, odnalezione przy świątyni grobowej Neferirkare Kakai w Abusir z V dynastii, świadczy o istnieniu wielu wyspecjalizowanych pisarzy zorganizowanych w hierarchie zgodnie z wykonywanymi obowiązkami. Dokumentowano wszystko, co wiązało się z funkcjonowaniem świątyni – już w początkach państwa egipskiego administracja opierała się na piśmie. Tak samo niewątpliwie działało się w urzędach faraona.

Pisarz był przede wszystkim urzędnikiem państwowym zajmującym się prowadzeniem zapisów wszelkiego rodzaju, ale oprócz notowania swych relacji, rachunków, tekstów prawniczych, listów, traktatów matematycznych i chirurgicznych, tworzył literaturę – powieści, poematy, wiersze liryczne, hymny, medytacje, nauki i lamentacje. Najstarsze teksty literackie pochodzą ze Średniego Państwa (m.in. *Złamany życiem*, *Opowieść Sinuheta*, *Wymowny wieśniak*). Niektóre z nich zachowały się tylko w znacznie późniejszych kopiach. Również teksty religijne zyskały w Średnim Państwie formę literacką. W Nowym Państwie pisarze stali się zaś prawdziwą

klasą intelektualną, tworzącą kulturę nie tylko dla pałacu, ale i dla własnej kasty: ich autorstwa są *Nauki Aniego*, *Nauki Amennachta* i *Nauki Amenemope*. Kopiując starsze teksty, pisarze swym podpisem gwarantowali ich jakość. Imiona dwóch pisarzy z Memfis z XII w. związane są z dwoma znakomitymi rękopisami: Ineni, pisarz skarbcza, zapisał m.in. *Dwóch braci*, zaś Pentaur odpowiada za rękopiśmienną kopię *Poematu o bitwie pod Kadesz*. Niektórzy z nich kolekcjonowali literaturę: pisarz Kenkerchopszef z Deir el-Medina z czasów panowania Ramzesa II zbierał rękopisy dla własnego użytku. Jego biblioteka zawierała co najmniej czterdzieści papirusów, gromadzonych przez niego i jego rodzinę przez około sto lat. Nesmin, tebański kapłan i pisarz z końca IV w. p.n.e., zamiast Księgi Umarłych zabrał do grobu wiele własnych książek, głównie o tematyce religijnej i pogrzebowej (m.in. Papirus Bremner-Rhind).

Zamożna, kulturalna klasa w drugim tysiącleciu ceniła edukację, pismo i książki. Wzrósł szacunek dla słowa pisanego i pisarzy. Uważano, że nie tylko oni, ale także urzędnicy i kapłani powinni umieć posługiwać się trzcinką. Na stelach wotywnych pojawiały się nawiązania do najslynniejszych kompozycji. W grobach poszukiwano dawnej mądrości – np. książkę Chamuaset, czwarty syn Ramzesa II i arcykapłan Ptaha w Memfis, sięgał do archiwów państwowych i świątynnych, otwierał i restaurował stare grobowce. Pujemre, II prorok Amona z czasów Totmesa III, „zwierzchnik sekretów świętych słów w świątyni Amona w Karnaku”, wypełnił swój grób rysunkami i cytatami z pism Średniego Państwa. W Domu Życia, części świątyni poświęconej nauczaniu oraz przechowywaniu i kopiowaniu rękopisów, kapłani czasami odnotowywali odnalezienie rzadkich starożytnych tekstów, ich stan i ewentualnie dokonane poprawki lub modyfikacje.

NAUKA

Stosunkowo dużo wiadomo o systemie szkolenia pisarzy. Podobnie jak w wypadku innych zawodów, syn szedł najczęściej w ślady ojca. W Starym Państwie każdy pisarz uczył swego ucznia indywidualnie i niewątpliwie system mistrz–uczeń działał dalej w niewielkich wioskach na terenie całego kraju. Od końca Starego Państwa funkcjonowały szkoły, w których kształcili się pisarze. Wiemy o istnieniu takich szkół w Nowym Państwie w stolicy, Tebach, podobne musiały działać również w innych dużych ośrodkach, na pewno w Hermopolis i Memfis. Wszystkie

większe instytucje, takie jak kancelaria królewska, dowództwo armii czy Domy Życia, czyli skrytoria przy świątyniach, zajmowały się kształceniem pisarzy na własny użytek. Uczniami zostawały dzieci w wieku pięciu lat lub niewiele starsze. Nauka polegała na zapamiętywaniu raczej grup wyrazów, posegregowanych według różnych kategorii, niż pojedynczych znaków oraz na przepisywaniu fragmentów utworów literackich, dzięki czemu niektóre z nich zachowały się do dziś w kilku egzemplarzach. Istniały również podręczniki z gotowymi tekstami do kopiowania – najstarszy znany to kemyt (kompendium), modelowy list. Do ćwiczeń używano najtańszego i łatwo dostępnego materiału piśmiennego – skorup naczyń i płaskich kawałków wapienia, tzw. ostrakonów, czasami korzystano z papirusowej makulatury, zacierając wcześniejszy, niepotrzebny już tekst (powstawał wtedy palimpsest). Używano również drewnianych tabliczek pokrytych gładką białą zaprawą, które można było myć i wygładzać na nowo, w okresach zaś Ptolemejskim i Rzymskim powszechnie używano tabliczek krytych woskiem, na których pisano metalowym rylcem (stylusem). Nauka była długa, żmudna i nudna, a brak postępów karano chłostą. Nic dziwnego, że uczniowie nieraz zbaczali na manowce – świadczą o tym zachowane napomnienia zirytowanych nauczycieli czy opiekunów:

Nadzorca archiwistów skarbcza faraona, oby żył w szczęściu i zdrowiu, Amonemone, mówi do pisarza Pentaura. Ten list donosi tobie: Mówią mi, że porzuciłeś pisanie i uganiaś się za rozrywkami, że zainteresowałeś się pracą na polu, a odwróciłeś się od hieroglifów. Czy nie pamiętasz losu wieśniaka, gdy trzeba płacić podatki z plonów, a wąż zabrał połowę ziarna, zaś hipopotam pożarł resztę? Na polach pełno jest myszy, nadlatuje szarańcza. [...] Ale pisarz wyznacza zadania innym. Nikt nie oblicza mu pracy. Nie ma obowiązków. Weź to pod uwagę³.

Autorzy innych tekstów, chcąc zachęcić młodych adeptów do nauki, wystawiają zalety zawodu pisarza w zestawieniu z wyolbrzymionymi niewygodami i ciężkimi warunkami związanymi z innymi zajęciami. *Satyra na różne zawody* barwnie opisuje, jak to kamieniarz uwiązany jest do swego miejsca pracy; kotlarz pracuje przy palenisku, jego palce są jak pazury krokodyla, a śmierdzi gorzej niż rybie łajno; drwal jest bardziej umęczony niż wieśniak, pracuje bez końca, nawet w nocy musi sobie przyświecać; cyrulik chodzi od świtu do zmierzchu, szukając klientów, musi się urobić po łokcie, by napełnić swój brzuch; ścinacza trzciny gryzą gzy i pchły piaskowe; garnarcz stale jest usmarowany gliną, nosi brudne szma-

ty; murarza bolą nerki, cały jest zeszywniały ze zmęczenia i brudny; stolarza praca trzyma poza domem, a nie ma komu zadbać o jego rodzinę; kupiec jedzie za granicę, pełen strachu przed lwami i Azjatami; rybak jest bardziej nieszczęsny niż ktokolwiek inny, gdyż pracuje w rzece pełnej krokodyli, itd. itd. Z nich wszystkich tylko pisarz ma się dobrze, sam sobie jest zwierzchnikiem i nigdy nie brak mu pożywienia.

Prawdą jest, że tylko zawód pisarza dawał szansę na zrobienie kariery nawet przez stosunkowo nisko urodzonych młodych ludzi. Wykształcony pisarz w sprzyjających warunkach mógł aspirować do najwyższych stanowisk. Uważano zresztą, że umiejętność biegłego czytania i pisania jest niezbędna każdemu, kto ma ambicje zawodowe i polityczne. Dwór królewski, arystokracja świecka i dostojnicy świątynni, zapewne wszyscy poznali arkana tej wiedzy. W codziennym życiu jednakże, wobec przeważającej masy nieznającego pisma społeczeństwa, zawodowi pisarze niezbędni byli wszędzie i na każdym szczeblu hierarchii, a talenty pisarskie były w wysokiej cenie. Szacuje się obecnie, że w pełni piśmienny był zaledwie 1% ludności, choć w miejscach takich jak Deir el-Medina wartość ta musiała być dużo wyższa.

Deir el-Medina to szczególny przypadek w historii Egiptu i egiptologii. Mieszkali tam najlepiej wykwalifikowani rzemieślnicy i artyści, których zadaniem było wykuwanie i dekorowanie królewskich grobowców w Dolinie Królów i grobów rodzin władców w Dolinie Królowych. W skład ekipy budowniczych grobów wchodził rysownicy szkicujący na ścianie teksty religijne, rzeźbiarze, którzy potrafili je precyzyjnie wykuć, i malarze, uzupełniający kolorem wszystkie szczegóły. Każdy z nich musiał w większym lub mniejszym stopniu znać pismo hieroglificzne. Prócz nich piśmienna była oczywiście grupa zwierzchników – kierownicy ekipy, ich zastępcy i pisarze. Efektem jest bogactwo tekstów, zachowane na różnego rodzaju obiektach – elementach wyposażenia domów i grobów, na stelach, rzeźbach, papirusach i ostrakonach, których ogromną liczbę znaleziono w jamie służącej za miejskie śmietnisko w Deir el-Medina, zwanej odtąd *trou d'ostraca* – jamą ostrakonów. Stanowią one kopalnię wiadomości o życiu codziennym mieszkańców, co w połączeniu z innymi źródłami pisanymi pozwoliło odtworzyć losy kolejnych pokoleń królewskich rzemieślników i artystów, nieraz w najdrobniejszych szczegółach. Stali się przez to tak bliscy badaczom, jakby nie istniała między nimi a nami otchłań trzech tysięcy lat.

PISARZ W SZTUCE

Charakterystyczne posągi pisarzy – mężczyzn siedzących „po turecku”, z rozwiniętym papirusem na kolanach i czasami z paletą przewieszoną przez ramię – występują w sztuce egipskiej od czasu IV dynastii. Ale nie są to bynajmniej pisarze tuzinkowi, wioskowi skrybowie czy niewiele znaczący urzędnicy. Poczynając od najstarszego znanego nam posągu tego rodzaju, przedstawiającego Kauaba, syna faraona Cheopsa, czy księcia Setkę, syna faraona Radzedefa, po wezyrów Okresu Późnego, mamy do czynienia z dostojnikami najwyższej i średniej rangi. Wynika z tego, że pozycja skryby (dosłownie – czyli układ ciała, i w przenośni – czyli pozycja społeczna) uważana była za na tyle godną, by chcieli się w niej uwiecznić mężowie stanu i uczeni tej miary, co generał i przyszły faraon Horhemeb czy Amenhotep syn Hapu, architekt i wezyr Amenhotepa III, zaliczony w poczet bogów w Okresie Ptolemejskim. Zachowane posągi pisarzy przedstawiały w istocie dostojników, którzy chcieli w ten sposób podkreślić swe elitarne umiejętności i zaznaczyć swoją rolę. Najślynniejszy i jeden z najstarszych istniejących posągów pisarzy, Skryba z Luwru z początku okresu panowania V dynastii, emanuje godnością, spokojem i pewnością siebie: idealny wizerunek kompetentnego urzędnika. Arcykapłan Amona Ramzesnacht z czasów XX dynastii wyobrażony jest jako pisarz, którego natchnienie pochodzi od boga Thota – przedstawionego jako pawian wspierający się na głowie dostojnika. Inni wysocy kapłani też nieraz przyjmowali w swych posągach pełną godności i autorytetu pozycję skryby. Umieszczane w grobach wyposażenie pisarza świadczyć miało o piśmienności zmarłego i w ten sposób podnosiło jego prestiż, podobnie jak widoczny na reliefach grobowych przyborek pisarza trzymany w ręce lub przewieszony przez ramię dostojnika, jak u pisarza królewskiego Hesire z III dynastii.

Istnieją liczne płaskorzeźbione lub tylko malowane wyobrażenia zawodowych pisarzy – przy pracy. Inaczej niż w rzeźbach, wyższych urzędników tylko wyjątkowo wyobrażano na ścianach grobów podczas pisania. Tu obyczaj wymagał, by pisaniem zajmowali się podlegli pisarze, przedstawiani w innych pozach niż w rzeźbie. Najczęściej kucają z jednym kolaniem uniesionym w górę albo stoją, z trzcinką i zwojem papirusu lub tabliczką w rękach. Rzadko usadowieni są na krześle, np. na reliefie z sarkofagu księżniczki Aszait z XI dynastii. Zapasowe trzcinki nieraz zatknięte mają za ucho, paletka oparta jest o pojemniczek z wodą. Spotykamy ich

przede wszystkim na ścianach mastab Starego Państwa i skalnych grobów Nowego Państwa, będących kopalnią wiadomości o realiach życia w starożytnym Egipcie, które chciano zachować na wieczność. Pisarz jest obecny podczas żniw – notuje wielkość zbiorów lub ilość zboża wsypywanego do spichrza. Po winobraniu zapisuje liczbę dzbanów świeżo nastawionego młodego wina. Często pokazywana jest nawet cała grupa pisarzy, pogrążonych w pracy i składających następnie sprawozdanie swemu pracodawcy. Podczas przeglądu stad pisarz zapisuje liczbę bydła. A podczas wojny jego zadaniem jest odnotowanie liczby dłoni (czy innych części ciała) odciętych zabitym wrogom, by określić rozmiar zwycięstwa, a także ewidencjonowanie jeńców. W każdej sferze działalności pojawia się pisarz z paletą, trzcinką i zwojem papirusu, gotowy zapisać słowa swego pana, policzyć, zmierzyć i zanotować wszystko, co trzeba.

Często spotykane są też posąжки pisarza siedzącego w swej charakterystycznej pozie w towarzystwie boga Thota, który czuwa nad nim i daje mu natchnienie. Thot, pan Hermopolis, przedstawiany w postaci pawiana lub ibisa, czczony był jako wynalazca pisma, twórca „boskich słów”, hieroglifów. Sam był boskim odpowiednikiem pisarza, pełniąc tę funkcję w gronie bogów. Towarzyszyła mu często bogini Seszat, kronikarka, personifikacja pisma: widzimy ją często, jak zapisuje królewskie kartusze na świętym drzewie iszed, notując w ten sposób wyznaczone przez bogów lata panowania władcy. Thot obecny jest w scenie Sądu Ozyrysa, gdzie na jednej szali Wagi Prawdy leży serce zmarłego, a na drugiej pióro bogini prawdy Maat, i zapisuje wyrok wydany przez boski trybunał. Scenę tę, wywodzącą się z Księgi Umarłych, znaleźć można zarówno w papirusach, jak na ścianach grobów i na sarkofagach antropoidalnych. Na ścianach świątyń Thot pojawia się wszędzie tam, gdzie upamiętniane są ważne wydarzenia bądź wyroki bogów. I tak na przykład Thot notuje decyzję Amona i Wielkiej Dziewiątki bogów, dotyczącą cudownych narodzin królowej Hatszepsut i jej chwalebego panowania, co zostało (na rozkaz królowej) na wieki wieków wyryte w Portyku Narodzin w jej świątyni w Deir el-Bahari. Thot też wielokrotnie ukazywany jest z trzcinką w jednej ręce i naczynkiem na tusz w drugiej, gdy zapisuje tytulaturę królewską na łądźce palmowego liścia, symbolizującej miliony lat: „Słowa mówione przez Pana Hermopolis [Thota]: Córko Amona, Maatkare [Hatszepsut], niech trwa Twoja godność króla Górnego i Dolnego Egiptu przez miliony lat”.